

CATÀLEG DEL PATRIMONI FESTIU DE CATALUNYA

LA JOTA A CATALUNYA

Memòria documentada sobre la història, característiques actuals, elements i implantació de
la festa

1. Història de la festa

INTRODUCCIÓ

La jota és una música, un cant i una dansa de parella -tot i que també es pot ballar individualment- estesa per gran part de la península Ibèrica i les illes Balears i Canàries, així com per diferents punts de l'Amèrica Llatina.

A Catalunya, la jota, amb diferents denominacions i característiques és present, bàsicament, a diferents punts de les comarques pirinenques i de ponent, a les zones veïnes amb les comarques catalanoparlants de l'Aragó, a alguns punts de la Catalunya Nova i principalment a les comarques de les Terres de l'Ebre i el Priorat, on constitueix, tant en el cas de la jota cantada com en el de la jota ballada, un element de caràcter propi, que és present, i en alguns casos protagonitza, moltes festes i celebracions tradicionals, tant de tipus públic com privat.

ANTECEDENTS HISTÒRICS

Tot i que el musicòleg Josep Subirà en el seus estudis sobre la "tonadilla escènica" dona dades documentals sobre el possible origen de la jota, el qual data a partir del 1760, el registre més antic de què es disposa sobre la jota per part d'autors catalans el trobem en el segon volum de l'obra de Felip Pedrell "Teatro Lírico Español", que insereix una "jota de la tonadilla", amb música del tonadiller català Pau Esteve, datada l'any 1779. Aquest registre és citat per Francesc Pujol i Joan Amades al "Diccionari de la Dansa, dels Entremesos i dels Instruments de Música i Sonadors", publicació que forma part de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya. En aquesta mateixa publicació es fa referència a diferents autors per fixar l'antiguitat de la jota cap a la segona meitat del segle XVIII, s'esmenta el seu parentiu amb altres danses peninsulars, com el ball "a lo llano" i el fandango i es cita el propi Felip Pedrell en considerar la jota com una dansa formada per conglomeraçió que es va popularitzar notablement a partir del primer terç del segle XIX, evolucionant i modificant-se de manera diferent en els diversos territoris on és present. Existeix també un document datat l'any 1734 i citat per diversos autors, en què el bisbe de Tortosa, en visita pastoral a Calaceit (Matarranya) condemna la jota per considerar-la un ball pecaminós. Aquesta notícia, tot i no estar ubicada en l'actual àmbit territorial al qual es refereix el present informe, és també indicativa de la presència de la jota en aquelles comarques. Pel que fa a l'aspecte etnocoreogràfic, és difícil datar l'origen de la jota, ja que es tracta d'un ball popular molt estès territorialment i mancat d'estudis aprofundits i autoritzats pel que fa a les seves peculiaritats.

Encara que la manca d'estudis i recerques degudament documentats en tota la seva extensió territorial i en les seves diferents modalitats és pràcticament absoluta, les referències i notícies sobre la jota sovintegen en les publicacions periòdiques de caràcter comarcal que hem pogut consultar al fons digitalitzat de l'Arxiu Comarcal de Tortosa. Entre l'inici d'aquestes publicacions l'any 1878 i l'any 1910 hem pogut trobar a les publicacions El Correo de Tortosa (1890, 1896, 1897, 1899, 1900), El Correo de las Familias (1878, 1891), El Estandarte Católico (1892), El Independiente (1894), La Verdad (1894, 1895, 1896, 1901), La Veu de la Comarca (1904) i El Restaurador (1908), nombrosos registres referits a notícies sobre la jota, denominada en algun cas com a "balls de cocas", en festes, concerts -amb referències a la coneguda "jota del gancho"- balls, jocs florals, i altres esdeveniments, en què s'esmenten també els cantadors, les "coplas del país - jota tortosina" i les rondalles o bandes de música que les interpreten, i que reflecteixen clarament un notable fervor popular en cada ocasió en què la jota és present. Ramon Vergés, en la seva obra "Espurnes

de la Llar", editada l'any 1909, esmenta ja com a tradicional el "ball a l'estil del país: la jota i el bolero", en aquest cas referit a la festa de Sant Antoni per tota l'antiga comarca de Tortosa, que s'estenia per bona part de les actuals Terres de l'Ebre, interpretada tant amb guitarres, guitarró i ferrets com, altres vegades, amb dolçaina i ballada en dues fileres, una de "xics" i una de "xiques". La mateixa publicació inclou la partitura d'un "ball de pagès: Jota Tortosina" per a "gaita" i tabal, transcrita per Joan Moreira.

Poc després, el propi Joan Moreira en la seva obra "Del Folklore Tortosí" -1934- dedica el capítol XI a la jota tortosina, i en recull usos, cobles, i músiques, tant per a rondalla -veu, guitarró, guitarres, clarinet, cornetí i bombardino- com transcripcions per a piano i veu, així com el nom de gairebé una vintena de cantadors coneguts, alguns de contemporanis seus i d'altres qualificats ja "d'antics" -Mariano Manta i Pio Cabet-. Aquests cantadors, que Moreira situa a Tortosa, Jesús i Roquetes, eren coneguts per tota la gran comarca tortosina. De fet, la denominació "jota tortosina" que apareix en nombroses referències històriques no té únicament valor local, sinó que es refereix a la jota de tota l'antiga comarca de Tortosa. També en el cap. VII de l'esmentada publicació es refereix al "ball en dolçaina" i transcriu partitures per a dolçaina i tabal de la dansa coneguda com a "cap de ball", dansa ritualitzada ballada d'inici pels majordoms i majordomeses d'una determinada festa, a la qual també es refereix com a "jota paigesa".

Ja recentment, en un treball de recerca per a l'IPEC sobre la jota cantada improvisada, realitzat per Eva Castellanos, Cinta Martí, Ma. Carme Queralt, Roc Salvadó i Joan F. Vidal, a més dels cantadors Manta i Cabet, tots dos cronològicament ubicats al segle XIX, es comptabilitzen a través de fonts documentals i orals un total de cinquanta-sis cantadors, i s'estableixen com a període més àlgid de la jota cantada improvisada els anys d'entre finals del segle XIX i mitjans del segle XX, amb una època especialment destacada des de començament del segle XX fins a l'inici de la guerra civil -1936- en què pràcticament a cada poble hi havia un o més cantadors. Els cantadors coneguts procedeixen de tot l'actual territori de les Terres de l'Ebre, amb més densitat al Baix Ebre i al Montsià, i en nombroses ocasions interactuen amb rondalles i cantadors del Maestrat i del Matarranya, i participen en festes i celebracions arreu d'aquest territori cruïlla entre Catalunya, València i l'Aragó.

Sobre la jota ballada, Salvador Palomar, al núm. 5 de la revista Caramella aporta informacions recollides per tot el Priorat, indicant que a les comarques del Camp i de l'Ebre, ja des del segle XIX, la major part del ball de plaça es fa a ritme de jota i que amb la freqüent denominació de ball de coques, es ballaven jotes a plaça a tots els pobles del Priorat fins el primer terç del segle XX, fet que s'ha mantingut viu en la pràctica festiva d'algunes poblacions de la comarca i de les comarques veïnes. Entre d'altres, es cita la monografia "Capsanes i sos encortons", obra de Francesc Nogués, publicada l'any 1896 pel Centre Excursionista de Catalunya en què es descriu la festa major d'aquesta localitat -Capçanes- i particularment el ball de jotes amb la coca. Igualment, es cita la descripció que va fer el folklorista Joan Rigall l'any 1931, del Ball de Majorales d'Ulldemolins, tipificat com a jota catalana i que s'ha mantingut viu fins l'actualitat. Aquesta dansa també és un ball de coques que inicia sempre la primera majorala del Roser.

També Josep Bargalló, en els volums de la seva obra "Balls i Danses de les Comarques de Tarragona" dedicats al Priorat i les Terres de l'Ebre, dóna notícia de més d'un centenar de jotes ballades a la major part de localitats d'aquestes comarques i també del Baix Camp, amb diferents noms com Ball de coques, Ball de la tortada, Dansada, Capdansada, Ball de majorales, Cap de ball, etc., moltes d'elles documentades ja a les darreries del segle XIX.

Pel que fa a la jota a les comarques de Ponent i el Pirineu, disposem únicament de les dades aportades per Rosa Mas al I volum de l'obra "Dansàneu, Balls Populars del Pallars", on es refereix a la jota també com a ball de plaça i com a típica dels pobles de les riberes del Segre i de la Noguera Pallaresa, i en recull diverses informacions orals.

Tant la jota cantada com la jota ballada es van mantenir vigents principalment a les Terres de l'Ebre i el Priorat fins la dècada de 1970, tot i que el nombre de cantadors en actiu i el nombre de poblacions en què la jota ballada es va mantenir viva havia anat minvant. El procés de revitalització de tot el món festiu català iniciat a finals d'aquella dècada amb l'arribada de la democràcia, va arribar també a la jota en totes les seves modalitats i alguns dels cantadors en actiu des dels anys de la postguerra i la dictadura: lo Noro, Codonyol, Nicassio, Fumadó i, sobretot Josep Garcia "lo Canalero" i Jordi Guarch "Teixidó", van poder transmetre la seva vivència i les seves tècniques als nous cantadors, mentre que les jotes ballades es van revitalitzar i recuperar a moltes poblacions per tot el territori, i unes i altres van prendre un marcat valor identitari.

2. Característiques actuals, elements i implantació de la festa

CARACTERÍSTIQUES I MODALITATS: LA JOTA BALLADA I LA JOTA CANTADA.

Com a ball, la jota depèn de la seva forma musical, la qual es compon d'una part instrumental a manera de tornada que es correspon amb la part dansada pròpiament dita, i que s'alterna amb les anomenades cobles, d'estil vocal, cantades generalment per una veu solista recolzada per un suau acompanyament instrumental per tal de no ofegar la veu.

Generalment, la música de jota es compon de 7 frases melòdiques l'ordre de les quals és molt variable, de quatre compassos cadascuna i de ritme ternari -ternari ràpid-. Segons indiquen F. Pujol i J. Amades al "Diccionari..." abans esmentat, les jotes de Catalunya, Balears i l'Aragó tenen la particularitat de transformar en ritme binari el segon compàs de totes o de la majoria de les 7 frases melòdiques, que són de ritme ternari. L'harmonia consisteix en una alternança contínua, cada quatre compassos generalment, d'acords de tònica i de dominant, normalment en mode major.

La jota, en el seu aspecte de ball, pot ser interpretada per parelles o individualment. Normalment, les parelles de balladors estan formades per un home i una dona, encarats entre sí, que van canviant de lloc: la dona al lloc de l'home i viceversa tot executant una sèrie de passes que poden tenir característiques peculiars, segons les variants de tipus local o comarcal i també segons les "mudances" que siguin capaços d'executar, moltes vegades improvisadament, els balladors, -habitualment és el ballador qui les marca i la balladora les segueix- però sempre amb una base comuna, fruit del compàs ternari portat a una velocitat que es caracteritza per una certa vivacitat, i degut també al seu cant valent i potent en les cobles, encara que la podem trobar cantada, tocada i ballada a un temps més moderat segons la zona geogràfica. Trobem, doncs, variants que van des de la més cadenciosa i pausada, amb poca o bé nul·la elevació, fins a la més saltada i de ritme més viu, segons la personalitat del territori i les influències rebudes. Majoritàriament, la jota es balla a Catalunya amb els braços a una alçada moderada i fent petar els dits a manera de castanyetes. També la trobem ballada per diverses parelles que poden arribar a realitzar estructures coreogràfiques de conjunt.

Pel que fa a la seva distribució sobre la plaça, es pot parlar de dues modalitats diferents en la jota ballada. Al Priorat, la Ribera d'Ebre i alguns pobles de la Terra Alta i el Baix Camp els balladors formen un cercle al voltant de la plaça i, si la festa és a l'hivern –St. Antoni, St. Sebastià, etc.- es sol fer una foguera al mig, al voltant de la qual s'executa la dansa, interpretada pràcticament sempre per una banda de música o orquestra, que en moltes ocasions es situa també a la part central de la plaça.

Al Priorat i també en alguns punts de les Terres de l'Ebre, la jota pren molt sovint el nom i s'estructura com a ball de coques, és a dir, una dansa en què els balladors compren una coca i l'ofereixen a la balladora desitjada, o ballen amb la coca a la mà.

També cal esmentar la influència que ha tingut la jota en alguns punts de la Catalunya Vella, ja que la trobem com a tal en el binomi música instrumental-dansa formant part d'un dels números del Ball de les Gitanes del Vallès, al qual s'hi va afegir probablement a finals del segle XIX coincidint amb el punt àlgid de la jota com a ball de plaça.

A la resta del territori tractat en aquest informe -bàsicament al pla i al litoral de les comarques ebrenques- els balladors es distribueixen normalment en dues fileres –una d'homes i una de dones- encarades i en aquesta disposició es fan les evolucions i mudances de costum, acabant sempre al mateix lloc on s'ha començat. Originàriament en aquestes zones la jota es balla al so de dolçaina i tabal, i més habitualment, és també interpretada per formacions de rondalla, integrades per un nombre variable de músics -també anomenats popularment "tocadors" o "les músiques"- amb instruments de vent -clarinet, trompeta en Si bemoll, bombardino, etc.- corda, -guitarra, bandúrria, guitarró, etc- i percussió -ferrets, pandereta, castanyoles-, i, en alguns casos també acordió, violí i d'altres en formacions instrumentals més complexes. Tot això a més de la veu, ja que aquestes jotes admeten el cant de tal manera que, en moltes ocasions, aquest passa a ser-ne la principal característica. Es tracta de la modalitat coneguda com a "jota tortosina" o jota cantada, i també jota de ronda.

La jota cantada és l'element més singular de la música tradicional a les Terres de l'Ebre, i s'ha mantingut amb força a nombroses localitats.

L'estructura poètica de la jota tortosina cantada, coneguda també en algunes localitats com a "jota ebrenca", consta d'una estrofa de sis versos heptasil·labs -element característic de la versificació popular catalana- amb rima assonant en els versos parells, tot i que també pot ser consonant. La forma mètrica està marcada per la tonada i per l'estructura de la melodia que els cantadors -també anomenats "versadors"- tenen interioritzada. Aquesta estructura la diferencia de la jota aragonesa, que es basa en una estrofa de set versos octosil·labs, i l'agermana amb altres cants improvisats propis de diferents territoris de parla catalana, com les cançons de pandero, els garrotins, les gloses mallorquines i menorquines, les cançons de ximbomba i el cant d'estil valencià.

Bàsicament, doncs, es tracta d'una quarteta, però que es canta amb sis versos, de manera que es repeteixen el tercer i el quart. També, a partir de mitjans del segle XX i per iniciativa d'un dels cantadors més coneguts -Agustí Domènech "Perot"-, es fan estrofes de sis versos, costum que ara continuen la majoria dels cantadors.

La part musical, va normalment a càrrec d'una rondalla, la qual fa l'acompanyament musical de les estrofes que es van improvisant i també interpreta els enllaços o tornades, coneguts popularment com "estribillos", que també poden ser, simultàniament, cantats -és el cas de la popular "jota del ganxo"- . Normalment cadascun d'aquests enllaços té una

melodia i una lletra diferenciada de l'anterior. És habitual que cada cantador disposi d'una rondalla pròpia, que és coneguda amb el seu mateix nom, tot i que també es donen casos de formacions puntuals de rondalles, -cosa factible atesa la forta tradició musical que tenen aquestes comarques- en moments concrets per a una determinada celebració.

Des del punt de vista lingüístic, la llengua emprada generalment és el català, tot i que segons el moment històric i el context social s'ha utilitzat també el castellà, o bé s'han barrejat les dues llengües. A l'hora de construir les estrofes el versador, que utilitza sempre la variant dialectal pròpia de la seva parla específica, se sol prendre moltes llicències poètiques -diftongs creixents en una sola síl·laba, reducció de síl·labes al començament o a la meitat d'una mateixa paraula, metafonies i vulgarismes fonètics, i també alguns castellanismes habituals en la parla col·loquial de les Terres de l'Ebre-, tot plegat per facilitar la comprensió del que es canta i per fer possible la ràpida improvisació rimada sobre temes ben diversos i actuals que caracteritza la jota cantada.

Pel que fa als continguts, les jotes improvisades tracten -i han tractat- sobre qualsevol tema depenent de l'acte o celebració en que es troben. Moltes vegades, en cantades de tipus privat o familiar es refereixen a allò que específicament es celebra, casaments, bateigs, inauguracions, etc, però també entren en continguts d'ironia -"picadillos"- a vegades entre cantadors o en rondes de festeig, o intervenen per salvar alguna situació socialment compromesa. En actes públics i concerts versen habitualment sobre la festa i la localitat on canten, però en els darrers anys la jota cantada ha tingut també un paper molt destacat com a vector de mobilització i reivindicació, de defensa dels interessos del territori i de les seves particularitats socials i culturals.

ASPECTES ORGANITZATIUS I SOCIALS

No es disposa, en el moment present, d'una informació completa i fidedigna sobre l'estat actual de la jota ballada que permeti enumerar el nombre de llocs on s'ha mantingut i es manté com una dansa de plaça viva i oberta, ni tampoc els llocs on s'ha recuperat en les darreres dècades, ni dels grups o entitats que n'han facilitat la recuperació i el manteniment. Igualment, no existeix una relació documentada sobre el nombre de cantadors i rondalles en actiu, ja que en cap dels dos casos existeix tampoc cap entitat o associació de caire federatiu que hagi pogut assumir la realització d'aquesta tasca, ni tampoc cap treball de recerca de caràcter exhaustiu.

No obstant, a través de les fons de consulta utilitzades i dels nombrosos informadors consultats, es pot acreditar que tant la jota ballada com la jota cantada són àmpliament presents a les comarques del Priorat i les Terres de l'Ebre, i que en tot aquest territori són considerades com un element destacat i particular, que caracteritza i singularitza un gran nombre de festes majors i d'altres celebracions, com festes de quintos, festes de les dones, romeries i aplecs, etc. També segueix ben viu l'ús de la jota, sobretot la jota cantada improvisada, per a celebracions de tipus privat, familiar o social, des de ritus de pas, aniversaris, homenatges, etc., fins a manifestacions de tipus col·lectiu vinculades a reivindicacions relacionades amb les problemàtiques socials o culturals d'una localitat o de tot el territori en general.

En tot cas, es pot afirmar que la jota, amb les seves diferents denominacions, ja esmentades, es ballada com a ball de plaça i constitueix un element destacat de les festes majors i altres celebracions festives en una quarantena llarga de localitats, entre les quals Falset, el Masroig, el Molar, Ulldemolins, Benissanet, Ascó, -destacada especialment com a element de la festa de Sant Antoni, que ha obtingut recentment la declaració de Festa

Patrimonial d'Interès Nacional-, Flix, Rasquera, Riba-roja d'Ebre, Miravet, Tivissa, La Fatarella, Arnes, Horta de Sant Joan, l'Aldea, Benifallet, Roquetes, Paüls, Xerta, La Sènia, Ulldecona, etc. A la majoria d'aquests llocs existeixen també entitats que acullen grups específics dedicats a la jota o que són, en si mateixos, grups de dansa que tenen com a objectiu prioritari el manteniment de la jota pròpia i l'organització de Trobades. Igualment, a les Terres de l'Ebre hi ha en actiu aproximadament una vintena de cantadors -i també cantadores- tots els quals, excepte Josep Arasa "Joseret", que ja cantava en la dècada de 1970, s'han iniciat i consolidat en la jota cantada després de l'any 1980, i que tal com es feia de manera tradicional, són presents no només en festes i celebracions del seu propi territori, sinó també a altres llocs de Catalunya i de les comarques valencianes i aragoneses veïnes.

L'organització dels actes específics en els que intervé la jota depèn majoritàriament, quan es tracta de celebracions festives de caire públic, dels Ajuntaments, en moltes ocasions en col·laboració amb les entitats locals o comarcals dedicades a la cultura popular o concretament a la promoció de la jota. En els casos de celebracions festives de tipus familiar o privat, quan hi participen cantadors i rondalles o altres formacions musicals, els organitzadors solen ser entitats o persones a títol individual.

En el terreny de la formació, i a part de les accions que promouen i realitzen els Ajuntaments, entitats i grups, són destacables els cursos promoguts pel Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, a través del CPCPTC amb els programes formatius de l'Aula de Música Tradicional i Popular, en la seva seu de Tortosa i des de l'any 1997, en què s'imparteixen assignatures de música i dansa adreçades específicament a alguns instruments propis de la jota, a la veu i les tècniques d'improvisació, i a la jota ballada.

3. Fonts de consulta

Ramon Vergés: "Espurnes de la Llar" Imp. Querol, Tortosa, 1909.

Francesc Pujol i Joan Amades: "Diccionari de la Dansa, dels Entremesos i dels Instruments de Música i Sonadors" Cançoner Popular de Catalunya, Volum I, Ed. Fundació Concepció Rabell i Cibils, vda. Romaguera, Barcelona 1936.

Joan Moreira: "Del Folklore Tortosí", Imp. Cooperativa Gràfica Dertosense, segona edició – primera edició, 1934-, Tortosa, 1979.

Josep Bargalló "Balls i danses de les comarques de Tarragona", Vols. 1 -Priorat- 2 -Ribera d'Ebre i Terra Alta, 3 -Baix Ebre i Montsià- i 4 -Baix Camp-, Diputació de Tarragona, 1991, 1992, 1994, 1999.

Josep Crivillé i Ramon Vilar: "Música de tradició oral a Catalunya", Fonoteca de Música Tradicional Catalana, Sèrie I, Vol. I, Departament de Cultura, Barcelona, 1991.

Rosa Mas: "Dansàneu, els balls populars del Pallars" Vol. I, Ed. El Mèdol, Col. L'Agulla, Tarragona, 1992.

Miguel Manzano "La jota como género musical" Ed. Alpuerto, S.A., Madrid, 1995.

Claire Guiu: "Naissance d'une autre Catalogna" Ed. CTHS – Géographie, París, 2008.

Emília Serret: "Teixidó i la jota tortosina", article a l'Informatiu del Museu del Montsià, Amposta, 1989.

Salvador Palomar: "Coques i jotes, la festa al Priorat". Article al núm. V de la revista Caramella, juliol-desembre de 2001.

Sisco Ollé: "Josep Garcia Sanz, Lo Canalero", article al núm. XII de la revista Caramella, gener-juny de 2005.

Claire Guiu: "Fer-se escoltar, la jota com a vector de mobilització i de reivindicació", article al núm. XIX de la revista Caramella, juliol-desembre de 2008.

E. Castellanos, C. Martí, M.C. Queralt, R. Salvadó i J.F. Vidal: "La jota cantada improvisada a les Terres de l'Ebre", article al núm. 35 de la Revista d'Etnologia de Catalunya, Dep. de Cultura i Mitjans de Comunicació, Barcelona 2010.

Claire Guiu: "La Jota dans les Terres de l'Ebre – étude d'un fait culturel traditionnel et de ses localisations dans le sud de la Catalogne". Treball manuscrit per a la Universitat Paris IV-Sorbonne, curs 2000-2001.

Fons digitalitzat de l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, de Tortosa.

Informacions facilitades per Carme Balagué, Artur Gaya, Pilar López, Sofia Morales, Pepa Nogués, Salvador Palomar, Joan Pellisa, Biel Pubill i Ramon Vilar.

12 de novembre de 2010